

ПРОФЕССОР Э.МАМБЕТАКУНОВ ЖАНА АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ИЛИМИЙ СТИЛИ

Азыркы кыргыз адабий тилиндеги илимий стиль өзүнчө монографиялык эмгектин же диссертациялык иштин объектисине алына элек. Бул боюнча Т.Ашырбаев, Т.Маразыковдун кыргыз тилинин стилистикасынын арналган эмгектеринде гана башка стилдер менен катар берилген илимий изилдөөлөрдүн жалпы маалыматтары бар. Айрым макалаларда, баяндамаларда илимий стиль тууралуу жалпылаштырылган, белгилүү материалдар кайталанып келе жатканы да анык. Мындан улам азыркы кыргыз адабий тилиндеги илимий стилдин калыптанып, өнүгүшү, анын ийгиликтери менен мүчүлүштүктөрү, азыркы абалы жана аны жакшыртуунун формалары, жолдору ж.б. тууралуу илимий практикалык өңүттөн изилдөө иштерин жүргүзүүнүн актуалдуулугун байкоого болот. Мына ушул маселе боюнча аздыр-көптүр ой айтуу максатында биз профессор Э.Мамбетакуновдун кыргыз тилинде жазган илимий – теориялык, дидактикалык, методикалык эмгектеринде үстүртөдөн болсо да, стилдик мүнөздөмө берүүнү, талдоону тандап алдык.

Профессор Э.Мамбетакунов - өзүнүн илимий-теориялык, илимий- методикалык, публицистикалык эмгектерин эки тилде, кыргыз жана орус тилдеринде эркин жана сабаттуу жаза алган аз сандагы окумуштуулардын бири. Анын кыргыз адабий тилин өнүктүрүп, өркүндөтүүдөгү эмгектердин жана алардын натыйжалары эки өңүттөн карап, талдоого алуу талапка ылайык келет.

Биринчи, кыргыз тилинде жазган эмгектеринин кыргыз тилинин илимий стилинин өркүндөшүнө кошкон салымы менен мааниси.

Экинчи, илимий стилде жазылган эмгектеринде физика илим, билиминин, дидактиканын кыргыз тилинде берилиши. Көрүнүп тургандай, бул эки маселе бирин-экинчиси шарттап, толуктап, эриш-аркак аракетте, биримдикте өнүгүп-өсүүчү процесстер. Ошондуктан биз аларды өз-өзүнчө бөлүп карабастан, биримдикте, бир бүтүндүктө кароого аракет кылабыз.

Кыргыз тилчи окумуштууларынын изилдөөлөрү боюнча кыргыз окумуштууларынын илимий стилдери батыштын жана чыгыштын илимий иштердин нугунда (тибинде) калыптанып, өнүккөн. Батыштык нукта калыптанган илимий стилде жазылган эмгектерде терминдер, аныктамалар жыш колдонулуп, тексттер (эмгектер) кургак, жансыз болуп, элестүүлүк дээрлик болбойт. Мындай тексттерди окуп – түшүнүү кыйынчылыктарды жаратып, кошумча аракетти, кошумча изденүүнү талап кылат.

Ал эми, экинчи, чыгыштык нукта калыптанган окумуштуулардын илимий стили көркөмдүүлүгү, эстетикалуулугу, кулакка угумдуу, жагымдуулугу, кызыктуулугу, жеткиликтүүлүгү менен айырмаланып турат. Биздин байкоолорубузда Эсенбек Мамбетакуновдун илимий стилинин негизин чыгыштык нук «кыргыз элинин байыркы илимий стили» (Т.Маразыков) түзөт. Муну тилчилер да ырасташат. Мисалы, авторлору Т.Карашов, Э.Мамбетакунов, У.Мамбетакунов болушкан. Физика боюнча 8-класстын окуу китебинин 44-бетинде: **«Цилиндрге камалган газды прошень аркылуу кысуу менен жумуш аткарып, газдын температурасын аны менен бирге ички энергиясын чоңойтобуз. Кысылган газ өзү поршенди жылдырып, кеңейтүү менен жумуш аткарсан, анда газдын ички энергиясы азаят»**, - деген сүйлөмдөр бар. Биринчи сүйлөмдө «камалган газ» деп берилсе, экинчисинде «кысылган газ» деп айтылат. Жалпысынан алганда, «кысылган газ» гана туура болуп, газдын «камалышы» орунсуз сыяктуу ой калтырат.

Бирок профессор Т.Маразыковдун изилдөөсү боюнча «камалган газ» түшүнүгү бул текстке өзгөчө баалуулукту берип турат. «Бул текстте, - деп жазат Т.Маразыков, - эң алгач

сезүү – туюмубузга жылууулук туудурган нерсе – андагы жагымдуу, жылуу – жумшак жана ак адил, ак пейил ыргак – мукам (реймомелодика). Ушул **жагымдуу, мукамдуу ыргакта адамга өлөп-жөлөк болуу, адамды өнүктүрүү, адамдык түшүнүк – таанымын кеңейтүү максаты бар экени ачык сезилип турат.** Ошондой эле газдын ички энергиясы ары көркөм, ары элестүү түшүндүрүлдү».

Берилген сүйлөмдө «камалган» деген сөздүн колдонулушу илимий текстте төмөнкүдөй кызматтарды аткаргандыгын Т.Маразыков белгилейт: «1) «камалган» дегенде өзүнчө бир элес, образ бар. 2) «камалган газ» чеке бели жылчыгы жок туюкталган, бекитилген. 3) «камалган» дегенде салыштыруу бар. Толтурулган эмес, камалган. Мында «газдын мейкиндикте ээн эркин жүрүүсүнө мүмкүнчүлүк берилбеген, кыймылдын алкагы чектелген» деген элестүү маани бар. 4) «камалган» деген туюнтма «газдын ички энергиясын газды бир нерсеге камап, текшерип, аныктаса болот турбайбы» деген ойго бизди түртөт».

Ошондой эле «камалган» сөздү жансыз затка, газга карата колдонуу менен аны «жандандырып», ал өзүнчө бир физикалык, химиялык касиеттерге ээ болгон элемент экендигин көрсөтүүгө өбөлгө түзүлдү. Экинчиден, кыргыз илими, кыргыз таанып – билүүсү таза илимий алкакка камалбастан, элдик оозеки чыгармаларда, дидактикалык тексттерде көркөм жана таасирдүү болуп, оозеки формада өнүгүп келгендигин эске алсак, алардын элементтери, алардын салттары азыркы илимий стилде жазылган тексттерде болушу зарылдык болуп калат.

Кыргыз тилиндеги илимий стилге болгон суроо – талаптар батыштын чоочун, жат эрежелерине негизделбестен, нукура кыргыздын дүйнө таанымына негизделгенде гана илимий эмгек пайдалуу жана жугумдуу боло тургандыгын Эсенбек Мамбетакунов толук андап болгон. Ошондон улам өзүнүн илимий эмгектеринде **«эселик бирдик»** (дека – он, гекто – жүз), **«үлүштүн бирдиги»** (милли – миңдин бири, санти – жүздүн бири) «чекиттик заряд», «чекиттик булак», «үлүшү», «илээшкектүүлүк», жаркырактык» сыяктуу ондогон нукура кыргыз тилиндеги сөздөрдү илимий стилде орундуу колдонуп келе жаткан илимпоз катары таанылышы зарыл.

Эсенбек агайдын илимий стилге кошкон салымы чыгыштык нукта жазганы менен эле чектелбейт. **Агай кыргыз тилинин лексикасында мурдатан эле болуп, тиешелүү теманы, белгилүү бир тар чөйрөнү тейлеп келген сөздөргө, сөз айкаштарына кошумча жүк артып, кошумча кызмат аткартып, аларды кыргыз тилинин илимий стилине алып келип, алардын оозеки жана жазуу кебибизди активдүү колдонууга өбөлгө түзгөндүгү менен бааланат.** Ошону менен бирге эле кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө берилген, мааниси, түшүндүрмөсү так берилбей келе жаткан айрым сөздөрдү тактоого да кызмат кылган түшүндүрмөлөр Эсенбек агайдын эмгектеринде арбын кездешет. Фактыга кайрылалы.

1969-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» «Түшүнүк» деген сөзгө (634-бет) мындайча түшүндүрмө берилген: «Түшүнүк зат. Бир нерсе жөнүндө аныктама; иштин, окуянын жөн-жайы көрсөтүлгөн маани» Мында «түшүнүк» жөнүндө түшүнүк ашкере жалпылаштырылып, абстракцияланып берилген. Түшүнүү үчүн кошумча түшүндүрмөлөр талап кылынып турат. Эң кызыгы, так айтканда, өкүнүчтүүсү берилген түшүндүрмө 2010-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» эч өзгөрүүсүз, ошол турпатында көчүрүлүп берилген. Түшүндүрмө сөздүктөр мындай түшүнүксүз, күңүрт түшүндүрмөлөрдөн арылышы зарыл.

Эми Эсенбек агайдын «Түшүнүккө» берген түшүндүрмөсүн берели: «Түшүнүк – бул предметтин же кубулуштун маңыздуу белгилеринин жыйындысы жана алардын логикалык байланышы». Биздин оюбузча, бул так, конкреттүү жана жеткиликтүү.

Дагы бир мисал. Эмнегедир кыргыз тилинин сөздүктөрүндө «эске тутуу» (эске сактоо) сөз айкашы киргизилбей, «унутулуп» келет. Дидактикалык, турмуштук өзгөчө маани-маңызга ээ болгон түшүнүктү билдирген бул сөз айкашы сөздүктөрдө камтылышы

зарыл. Анын түшүнүк-түшүндүрмөсүн аныктоого аракеттенүүнүн зарылдыгы жок. Тек гана Эсенбек Мамбетакуновдун эмгектеринен көчүрүп алуу жетиштүү.

«Эске тутуу – бул аң-сезимде болгондорду бекемдөө, сактоо жана керек учурунда кайталоого жана колдонууга арналган адамдын акыл аракетин».

Эсенбек агайдын эмгектеринен физика, психология, психодидактика, философия, педагогика илимдерин кыргызча «сүйлөтүүгө» кадимкидей кызмат кылууга жараган, түшүндүрмөлөрү кыска жана так берилген, кыргыз лексикасында «уктап жаткан» көптөгөн сөздөрдү, сөз айкаштарын табууга болот. Алар кыргыз тилинин илимий стилине «дайыма иштөө үчүн кызматка алынышы» зарыл. Бул да кезегинде кыргыз адабий тилинин ички булактын байышына жана илимий стилдин өркүндөшүнө өбөлгө түзөт.

Кыргыз тилинин илимий стилин жакшыртып, өркүндөтүүдө башка тилдердеги илимий эмгектерди кыргызча которуунун да маани-маңызы чоң экендиги белгилүү. Бул багытта иш-аракеттер жүргүзүлүп, айрым алгылыктуу натыйжалар алынып, кыргыз илимий стилине айрым тажрыйбаларга ээ болуп жаткандыгы колдоого арзыйт. Ошол эле учурда котормо илимий эмгектер кыргыз тилинде, бирок кыргызга анча түшүнүктүү, сиңимдүү болбой, арабкөк калган котормолор да аз эмес.

Эсенбек Мамбетакунов котормонун илимдеги, илимий стилдик өнүгүшүндөгү ордун, маанисин жана кызматын жетик түшүнөт деп билебиз. Агай котормолорго көп кайрылат, көп которот, көп жарыялайт. Анын котормолору котормо катары эмес, кадыресе кыргыз тилинде айтылып, жазылган текст катары жакын кабыл алат. Мисалдарды келтирели.

«Материя – биздин сезимибизде элестетилген, чагылдырылган жана биздин аң-сезимибизге көз карандысыз жашаган объективдүү реалдуулукту белгилөөчү философиялык категория» (В.И.Ленин)

«Байкоодон табият бергенди гана алабыз, ал эми тажрыйбадан табияттан эмнени кааласак, ошону алабыз».(И.П.Павлов)

Агайдын «Психодидактиканын очерктери» аттуу эмгеги 2014-жылы жарык көрдү. Бул эмгектин өзгөчөлөнгөн артыкчылыгы педагогика, психология илимдери боюнча дүйнөлүк даңкка ээ болгон окумуштуулардын негизги эмгектеринин мазмуну, теориялык жоболору кыргыз тилинде чечмеленип берилишинде турат. Бул эмгек котормо эмес, бул эмгек конспекти да эмес. Ал – чыгаан окумуштуулардын эмгектери тууралуу кыргыз окумуштуусунун, Эсенбек агайдын, берген баасы, сыпаттамасы. Кыргыз акылынын, кыргыз илиминин жемиши. Мындай пикирдин чындыкка шайкеш экендигин китепти кунт коюп окуган ар бир адам сезет. Кыргыз тилинин илимий мүмкүнчүлүгүнүн өтө мол экендигин көрөт. Бул эмгекти, биз кыргыз тилиндеги илимий стилде жазылган мыкты, үлгүлүү эмгектерибизден бири катары баалайбыз:

Мисал келтирели. Америкалык окумуштуу Маслоунун адамдык өзүн-өзү актуалдаштыруусунун сапаттары кыргызча төмөнкүчө түшүндүрүлгөн:

1) Реалдуу чындыкты дал өзүндөй кабыл алуу жана аны менен комфортабелдүү мамиле жасай билүүсү :

2) Өзүнө, башкаларга жаратылышка өзгөчө назар салуу, өзүнүн, башкалардын, жаратылыштын жакшы жактарын алуу:

3) Жөнөкөйлүк , жасалмалуулукка жол бербөө, табигый сапатын мүнөзүн сактоо:

4) Берилген маселеге, милдетке көңүл токтотуу, анын түпкү маңызын көңүлдүн борборуна түйүп алуу:

5) Өзү менен өзү болуу, кабыргасы менен кеңеше билүү:

6) Автономиялуулук, маданияттын жана чөйрөнүн айрым элементтерине өз көз карашын билдирүү жөндөмүнүн болушу:

7) Ар кандай болуп өткөндөргө, кубулуштарга, натыйжаларга баа берүүнүн реалдуу шартка жараша туруктуу жаңыланып туруусу:

8) Ар кандай абалдардан, окуялардан, мамилелерден алынган кортундулардан тыянак чыгара билүү:

9) Башкалардын кайгысына жана сүйүнчүсүнө ортоктош болуу, башкалардын жакшы ой тилегине кошула билүү:

10) Инсандар аралык терең мамиле :

11) Мүнөздүн демократиянын принциптерине ылайык түзүлүшү:

12) Максат менен каражатты, ырайым менен каарды, жамандык менен жакшылыкты ажырата билүү:

13) Философиялык мазмундагы, карама-каршылыксыз жакшылыгына багытталган тамашакөйлүк:

14) Өзүн өзү актуалдаштыруучу чыгармачылык :

15) Тескери аракетке кытмырлыкка, көрө албастыкка, кызганчаактыкка окшогон терс жоруктарга каршылык көрсөтө билүү.

Берилген чакан текст нукура кыргыз тилинде илимий стилде жазылган. Тили-жатык, түшүнүктүү жана кызыктуу. Эсенбек агайдын жарык көргөн эмгектеринин тили берилген тексттегидей жеткиликтүүлүгү логикалык ырааттуулугу жана ойдун тактыгы менен өзүнө тартып турганын эске алсак, кыргыз тилиндеги илимий стилдин өнүгүп-өркүндөшүнө окумуштуунун кошкон салымын, ээлеген ордун элестетип, баалоого болот.

Албетте, бир баяндаманын алкагында профессор Эсенбек Мамбетакуновдун кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнө, кыргыз илимий стилинин өркүндөшүнө сиңирген эмгегин сомолон болсо да ачып берүү мүмкүн эмес. Биздин максат физика илимине, физиканы окутуу методикасына жалпы эле кыргыз педагогикасына элүү жылдан ашып убакыттан бери эбегейсиз эмгек сиңирип келе жаткан улуу инсандын кыргыз тилинин улуттук жана мамлекеттик тил катары өнүгүшүндөгү орду менен маанисине, топтогон жана сунуш кылган алгылыктуу тажрыйбасына коомчулуктун, айрыкча тилчи-окутуучулардын көңүлүн буруп, изилдөө иштерин жүргүзүүгө үгүттөө болду.

Адабияттар

1. Мамбетакунов Э., Мамбетакунов У. Э. Физика: түшүнүктөр, закондор, маселелер. -Б., 2013. -146б.

2. Мамбетакунов Э. Психодидактиканын очерктери. - Б., 2014. -170б.

3. Маразыков Т. Тексттин стилдин түзүлүшү. -Б., 2014. -156б.